

VU Research Portal

Regionale structuren en ideologische debatten. Het synagogaal ressort Rotterdam (1900-1917)

Wallet, B.T.

published in

Holland

2016

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Wallet, B. T. (2016). Regionale structuren en ideologische debatten. Het synagogaal ressort Rotterdam (1900-1917). *Holland*, 48(1), 5-12.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Regionale structuren en ideologische debatten

Het synagogaal ressort Rotterdam (1900-1917)

Welke betekenis hadden regionale structuren voor de Nederlandse joden? In hoeverre werpt een studie daarvan nieuw licht op hun geschiedenis? Na een analyse van de algemene opzet van de ressortale structuur, zal dat nagegaan worden aan de hand van een casus: het ressort Rotterdam in de eerste helft van de 20ste eeuw.

Ressortale structuur en opperrabbinaat

In 1814 werd op besluit van koning Willem I het Israëlitisch kerkgenootschap gesticht, dat eerdere experimenten van nationale organisatie van joden in de Franse periode moest vervangen. De vorm van het kerkgenootschap was in hoge mate geïnspireerd op protestantse voorbeel-

den, wat tot in de naamgeving zichtbaar werd. Evenals alle andere religieuze denominaties was ook het joodse kerkgenootschap voor wat het bestuur betreft een onderdeel van het Departement voor Hervormde Eredienst enz. Aan de top kwam een Hoofdcommissie tot de zaken der Israëliteten te staan, met leden gerekruteerd uit de joodse elite van Amsterdam, Den Haag en Rotterdam (afb. 1). Zij hadden als taak de integratie van de joodse gemeenschap te bevorderen, burgerlijke waarden en vaderlandsliefde te verspreiden en het joodse leven zo strak mogelijk te centraliseren.¹

In de centrale structuur die werd geschapen, was het regionale niveau een cruciale schakel. Per provincie kwam een 'ressort', waarbij de belangrijkste joodse gemeente – veelal, maar zeker niet altijd de provinciehoofdstad – werd aangewezen als 'hoofdsynagoge'. Alleen in Holland waren vanwege de grote en gevarieerde joodse bevolking meerdere 'ressorten' met elk een eigen 'hoofdsynagoge': in Amsterdam en Den Haag was er zowel een Portugese

Afb. 1 Penning geslagen op verzoek van de Hoofdcommissie tot de zaken der Israëliteten door Johannes Petrus Schonberg in 1836. Met deze penning beloofde de Hoofdcommissie rabbijnen en godsdienstonderwijzers die zich ten bate van de integratie van joden bijzonder onderscheidden. Rijksmuseum Amsterdam.

als een 'Hoogduitse' hoofdsynagoge, terwijl daarnaast in Rotterdam nog een hoofdsynagoge werd gevestigd.²

Elk ressort, zo werd in 1814 vastgesteld, moest zo spoedig mogelijk 'in zoo vele onderdeelen of ringen worden verdeeld als nuttig mogten zijn om de correspondentie te bevorderen, en de bijdragen der Israëlitien, welke geene erkende Synagoge uitmaken, te kunnen incasseren'.³ Toch duurde het nog tot 1821 voordat die ringstructuur gereed was. Elk ressort werd 'verdeeld in zoo vele synagogale ringen, als de geographische ligging, de talrijkheid en andere bijzondere omstandigheden der in het ressort zich bevinde Israëlitische gemeenten zullen vorderen'. In de regel werden joodse gemeenten met meer dan honderd leden aangewezen als ringsynagogen. Zij stonden onder toezicht van de hoofdsynagoge. Op hun beurt hadden tal van ringsynagogen weer bijsynagogen waar zij controle op hielden: dat waren joodse gemeenten met rond de vijftig zielen.⁴

Eens per jaar, voorafgaand aan Soekot (Loofhuttenfeest), moest een ressortale vergadering gehouden worden, waarbij de bestuurders van de hoofdsynagoge (parnassiem) en één afgevaardigde van elke ring- en bijsynagoge elkaar ontmoetten. Op de agenda stonden de belangrijkste onderwerpen van gezamenlijk belang: nominaties voor lokale bestuurders, 'onderlinge huishoudelijke belangen', het vaststellen van het jaarlijkse quotum dat elke gemeente bij moest dragen 'en alle zoodanige punten die naar gelang der omstandigheden ter vergadering zullen worden voorgedragen'.⁵

Het quotum was van belang vanwege de grootste gezamenlijke kostenpost: de opperrabbijn. Elk ressort had recht op een eigen opperrabbijn, die als geestelijk leider van de regio zetelde in de hoofdplaats, maar ook de kleinere plaatsen afreisde voor advies en toezicht in religieuze zaken. De opperrabbijn werd op een ressortale kiesvergadering door alle gemeenten gezamenlijk gekozen en aangesteld. Onder zijn toezicht konden ringsynagogen, indien ze daarvoor het geld hadden, nog een eigen rabbijn aanstellen. De bijsynagogen moesten volstaan met een godsdienstonderwijzer, die tegelijkertijd ook voorzanger, koster en ritueel slachter moest zijn.⁶

Anders dan bij de bestuurders, was de opperrabbijn in zijn eigen ressort autonoom. Er was geen landelijk religieus gezag waaraan de geestelijken gebonden waren. Het resultaat was dat het sterk van de overtuiging en opvattingen van de opperrabbijn afhing welke koers werd gevaren. Zo konden op het punt van *kasjroet* (kosjer voedsel)

Afb. 2 Cover van het verslag van de ressortale vergadering uit 1901 gedrukt bij de bekende Rotterdams-joodse uitgever Haagens. Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies.

verschillende eisen gesteld worden: wat in het ene ressort wel gegeten mocht worden, was in het andere verboden. De eisen van de ene opperrabbijn voor de bereiding van voedsel waren strikter dan van de andere. Ook ten opzichte van religieuze en liturgische vernieuwingen – zoals het gebruik van het Nederlands in de synagogediensten, de invoering van preken en koorzang, het instellen van een confirmatieritueel – verschilde het beleid van regio tot regio. Regionale diversiteit kreeg daarmee ook gaandeweg een religieuze kleur: hoewel alle opperrabbijnen formeel orthodox waren, bestond er een aanzienlijke bandbreedte.⁷

In 1870 werd als een laat uitvloeisel van de grondwetsherziening van 1848 ook bij het 'Israëlitisch kerkgenoot-

schap' de scheiding tussen kerk en staat voltrokken. De overheid trok zich terug en het bestuur kwam aan de joodse gemeenschap zelf. Prompt splitste het verband zich in een afzonderlijk Portugees-Israëlitisch Kerkgenootschap naast het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap. De verdere structuren bleven grotendeels hetzelfde. Wel verviel het onderscheid tussen ring- en bijsynagogen, maar de ressorten bleven onverkort functioneren.

Het ressort Rotterdam

Wat betekende die regionale structuur nu in de praktijk? Dat wordt duidelijk aan de hand van de casus van het Rotterdamse ressort in de vroege 20ste eeuw (afb. 2). In de regel vergaderde het ressort eens per jaar, niet langer voorafgaand aan Soekot maar op een zondag in de maanden juni of juli.⁸

In 1901 werd voor het eerst sinds 1897 weer een reguliere ressortale vergadering gehouden. De Rotterdamse parnassiem hadden bewust een aantal jaar het ressort niet bijeengeroepen uit verontwaardiging voor een besluit dat de ressortale kiesvergadering van 26 juni 1898 had genomen.⁹ Tegen de wil van de Rotterdammers in had de meerderheid van de afgevaardigden van de 'buitengemeenten' erin toegestemd dat opperrabbijn Bernhard Löbel Ritter op zijn verzoek niet tot Nederlander genaturaliseerd zou worden. Dat was in strijd met het reglement, maar de Pruisische Ritter wilde graag de mogelijkheid openhouden om naar zijn vaderland terug te keren. Het vertrouwen in de opperrabbijn bleek bij de plattelandsjoden groter te zijn dan bij de Rotterdamse bestuurders.¹⁰

Rotterdam was de hoofdplaats van het ressort en leverde daarom standaard de voorzitter en secretaris. De voorzitter was tot 1904 tegelijkertijd de parnas-president, daarna werden beide functies losgekoppeld. De bestuurders waren joden die maatschappelijk vooraanstaande posities bekleedden, zich verantwoordelijk voelden voor de joodse gemeenschap maar zelf in de regel geen orthodoxe levensstijl hadden. In het begin van de eeuw fungeerde de advocaat en procureur mr. Martinus Tels – zoon van de oprichter-hoofddirecteur van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* – als voorzitter.¹¹ Zijn opvolger vanaf 1903 was de rechter mr. Gerard Polak Daniels. Na diens overlijden in 1908 werd het stokje overgenomen door Bernard Sanson, een succesvolle zakenman. Niet toevallig zijn Tels, Polak Daniels en Sanson alle drie door familiebanden aan elkaar verbonden. Pas met de zakenman

Abraham Sanders kreeg het ressort in 1914 een voorzitter die weliswaar succesvol carrière had gemaakt, maar niet uit de elite afkomstig was.

Naast de voorzitter leverde Rotterdam ook de secretaris. Van 1897 tot 1908 was dat de progressieve godsdienstonderwijzer, publicist en secretaris van de Joodse Gemeente Rotterdam, Leman Borstel. Hij werd opgevolgd door David Wessel Wzn.¹² De secretaris was geen lid van de ressortale vergadering, hij notuleerde slechts de gedachtewisselingen en besluiten van de regionale bestuurders.

Naast de Rotterdammers waren afgevaardigden aanwezig van de Joodse Gemeenten uit het ressort: Oud-Beijerland, Schoonhoven, Woerden, Gorinchem, Dordrecht, Strijen, Middelharnis, Leerdam, Gouda, Sliedrecht, Lekkerkerk en Vianen. Ook deze bestuurders vormden de 'top' van hun lokale gemeenschappen: een enkele jurist, maar vooral veel slagers en winkeliers.

Hoofdplaats en buitengemeenten

De verslagen van de ressortale vergaderingen tot aan 1917 – toen een belangrijke reglementswijziging het karakter van het NIK veranderde – geven een goed tijdsbeeld van de verschuivingen in de vroege 20ste eeuw en tonen tevens de mogelijkheden die het regionale perspectief biedt.

De quota werden vastgesteld aan de hand van de tienjaarlijkse volkstellingen die de overheid organiseerde. Dat betekende dat alle joden die bij de volkstelling opgaven 'Nederlands Israëlitisch' te zijn, gerekend werden tot de plaatselijke Nederlands Israëlitische Gemeente. Het NIK had een 'volkskerkelijk' karakter en zag zichzelf als de vertegenwoordiger van alle Nederlandse joden, met uitzondering van degenen die zich actief uit lieten schrijven. Dat was, zeker in de vroege 20ste eeuw, slechts een zeer kleine geassimileerde groep.

De volkstelling was de basis waarop voor tien jaar het te betalen bedrag aan het ressort – voornamelijk voor het salaris van de opperrabbijn à f 3000 – werd vastgelegd. De statistiek en het debat daarover geeft een goed inzicht in de bredere ontwikkeling van het joodse leven in de regio (tabel 1).¹³ Uit de statistiek wordt de tendens duidelijk: alle 'buitengemeenten' in het ressort verloren leden, soms zelfs in een periode van tien jaar veel meer dan de helft. De stad Rotterdam kon echter een forse plus noteren. Daar was een duidelijk verband tussen. De Goudse Nathan Mogendorff bracht in 1911 in: 'De bevolking der

Tabel 1: aantal joden per Joodse Gemeente in het ressort naar de opgave van de tienjaarlijkse volkstelling.

Plaats	1900	1910	Balans
Rotterdam	9257	10.111	+854
Dordrecht	466	382	-84
Gouda	404	289	-115
Gorinchem	184	111	-73
Schoonhoven	50	23	-27
Oud-Beijerland	130	60	-70
Leerdam	51	46	-5
Middelharnis	101	91	-10
Lekkerkerk	28	4	-24
Sliedrecht	44	35	-9
Strijen	52	39	-13
Vianen	53	29	-24
Woerden	62	41	-21
's-Gravendeel-Puttershoek	-	27	+27

kleinere gemeenten trekt successievelijk naar Rotterdam en ook Gouda is in den laatsten tijd achteruitgaande.¹⁴ De verschuiving werd veroorzaakt door een aantrekkende economie in de havenstad Rotterdam en – met de genomen mobiliteit – het geleidelijk wegvallen van het traditionele joodse plattelandsberoep van de marskramer. Slechts wie succesvol de overstap wist te maken naar een eigen winkel, kon zijn toekomst op het platteland verzekeren.

De tabel laat daarnaast twee opmerkelijke cijfers zien. Allereerst is er een joodse gemeente bijgekomen: 's-Gravendeel-Puttershoek. Bij de telling van 1900 viel die gemeente nog onder Oud-Beijerland. 's-Gravendeel bleek echter vanaf 1867 erkend te zijn als bijkerk bij Oud-Beijerland en vanaf 1877 als zelfstandige gemeente. De 's-Gravendeelse joden hadden echter nooit een afvaardiging naar het ressort gestuurd. Ze hielden hun synagogediensten en voor een aantal voorzieningen, zoals begraafplaats en ritueel bad, steunden ze op de buurgemeenten Oud-Beijerland en Strijen.

Op papier bestond de eigen gemeente, maar in de praktijk wist het NIK van niets. Dat veranderde toen een conflict uitbrak en een vrouw uit 's-Gravendeel in Strijen werd begraven, maar Oud-Beijerland daartegen protesteerde. Hierdoor liep deze gemeente begraafgeld mis, waarop ze recht meende te hebben. Het ressort moest ingrijpen en bemiddelen in de uitslaande ruzie. Het resultaat was dat Oud-Beijerland een financiële tegemoet-

koming ontving en 's-Gravendeel-Puttershoek, na een formele regeling met betrekking tot begraven, bad en onderwijs, als zelfstandige gemeente in het ressort werd vertegenwoordigd.¹⁵

Het tweede opmerkelijke cijfer is dat van Lekkerkerk. Al in 1900 was dat een zeer kleine gemeente en slechts zelden kwam een afgevaardigde naar de ressortale vergaderingen. In 1906 werd geconstateerd dat er nog maar enkele arme gezinnen woonden, maar dat synagoge en begraafplaats in goede staat waren. Het quotum werd betaald door een oud-lid van de gemeente, de in Den Haag woonachtige A. van Blankensteijn. Ook toen in 1910 het aantal leden op vier stond, mocht de gemeente blijven bestaan. Zolang het quotum werd afgedragen en de synagoge en begraafplaats goed verzorgd werden, was het ressort gerustgesteld.¹⁶

Ondertussen zorgde de demografische verschuiving voor de nodige onrust in het ressort. De kleine gemeenten wilden dat de quota niet langer werden vastgesteld voor een periode van tien jaar, maar regelmatig. Financieel was het anders lastig voor hen om het hoofd boven water te houden. Rotterdam, anderzijds, wilde vasthouden aan de tienjarige regeling en bovendien de eigen invloed binnen het ressort vergroten. Het eerste probleem werd ondervangen door voor kleine gemeenten de uitzonderingsregel te maken dat eens per vijf jaar voor hen het quotum bijgesteld zou worden.¹⁷ Het tweede probleem bleek lastiger.

Nadat in 1898 het Rotterdamse voorstel voor de naturalisatie van de opperrabbijn was weggestemd door de 'buitengemeenten', zinde de hoofdplaats op een reorganisatie. Het kon toch niet zo zijn dat een kleine gemeente van nog geen vijftig zielen een onevenredig grote invloed op de vergadering uitoefende. Rotterdam wilde een reglementswijziging waardoor zij als gemeente die vijfmaal zoveel leden telde als de overige in totaal 14 afgevaardigden zou leveren, tegenover 21 voor de andere gemeenten. Daarbij werd verwezen naar het NIK-reglement waarin stond dat: 'de hoofdplaats van het Kiesdistrict ter Kiesvergadering zo veel leden kan aanwijzen als waartoe de verhouding van haar zielental tot dat van de overige gemeenten van dat Kiesdistrict haar het recht geeft.'¹⁸

De 'buitengemeenten' waren verontwaardigd. De koopman Jacques J. van Straaten uit Dordrecht (afb. 3) vertolkte hun visie: 'De ressortale gemeenten zouden daardoor worden marionetten, worden gesteld onder curatele, om niet te zeggen "als krankzinnig verklaard"'. Rotterdam had al het voordeel van de opperrabbijn in de eigen woonplaats, nu zou zij ook bestuurlijk aan het langste eind trekken. Een heftig debat volgde, waarin de Rotterdammers verzekerden dat zij niet zouden 'konkelen' en verre blijven van blokvorming. Uiteindelijk werd overeenstemming gevonden in een nieuwe formule: gemeenten tot 150 personen kregen één afgevaardigde, van 151-300 twee, van 301-500 drie, en vervolgens mocht Rotterdam voor elke vijfhonderd extra 'zielen' er een afgevaardigde bij optellen. Boven de 5000 werd de formule één per duizend. Het resultaat was uiteindelijk een overwinning van Rotterdam: 17 afgevaardigden in 1904.¹⁹

Het gevolg van de demografische en politieke ontwikkelingen in het ressort werd al spoedig zichtbaar: Rotterdam ging zich steeds sterker als 'hoofdplaats' manifesteren, weigerde beslist afgevaardigden uit andere gemeenten mee te laten praten over Rotterdamse aangelegenheden en – anderzijds – bemoeide zich met de gang van zaken in kleine gemeenten. Voorzitter Polak Daniels gaf de veranderde positie van het ressort in 1907 goed weer: 'Wij hebben heden niet veel te doen, doch reeds alleen het feit, dat de hoofd-synagoge zich eens van tijd tot tijd met de overige ressortale gemeenten en deze zich onderling vereenigen kan bevordering zijn van de goede verstandhouding, de onderlinge tevredenheid, en nadere kennismaking meer voeling tusschen de verschillende gemeenten tot stand brengen.'²⁰

Ideologische debatten

De agenda van het ressort was zakelijk: er werd gesproken over de financiën, de statistiek, reglementen en een enkele keer over een ruzie tussen plattelandsgemeenten. Op de achtergrond van de debatten blijkt echter het ideologische debat binnen het vroeg-20ste-eeuwse Nederlandse jodendom mee te spelen. Twee ontwikkelingen werden zichtbaar: het toenemende zelfvertrouwen van de orthodoxie en de opkomst van het zionisme.

Het bestuur van de Rotterdamse hoofdsynagoge was in de 19de eeuw in handen gekomen van vooraanstaande, maar op religieus gebied progressieve joden. Zij accepteerden dat de Joodse Gemeente een orthodoxe signatuur had, maar leefden veelal zelf niet vroom. Bij de keuze voor een opperrabbijn ging de voorkeur uit naar iemand van gematigde signatuur, of zoals het ressort uitsprak 'dat zij niet wilde gediend zijn van de stroeve orthodoxe richting'.²¹ Toen in 1884 de Pruisische Bernhard Löbel Ritter door de ressortale kiesvergadering werd verkozen, ging men ervan uit een gematigd-orthodoxe rabbijn in huis te halen. Al snel bleken de Rotterdammers zich vergist te hebben: Ritter ontpopte zich tot een streng-orthodoxe leider, die zelfs niet schroomde om de andere Nederlandse opperrabbijnen de maat te nemen.²² Aangezien de opperrabbijn op religieus terrein autonoom was, kreeg het Rotterdamse ressort hierdoor te maken met een streng beleid: de normen voor het kosjer slachten werden verscherpt, naar een halachische vernieuwing die in Oost-Europa was ontstaan. De Duitse (neo-)orthodoxie waarbinnen Ritter opereerde, ging die *choemre* (verzwaring) als kenmerk van ware vroomheid beschouwen.²³ In Nederland werd alleen in het ressort Rotterdam deze *choemre* afgedwongen. Evenzo stond Ritter erop dat bij de besnijdenis het uitzuigen van de wond niet met een buisje – zoals elders in Nederland – maar met de mond diende te gebeuren (*metsietsa be'al pe*), ondanks hygiënische bezwaren.²⁴

Ritter botste herhaaldelijk met de Rotterdamse bestuurders, maar dergelijke debatten werden angstvallig weggehouden van het ressort.²⁵ Kennelijk bestond de angst dat de 'buitengemeenten' meer op de hand van de vrome Ritter waren. In 1907 escaleerde de situatie in Rotterdam, toen Ritter weigerde een niet-joodse vrouw in het jodendom op te nemen voorafgaand aan haar huwelijk met de chocoladefabrikant Eliazar Hammelburg jr. Toen de liberale opperrabbijn van Brussel dat wel deed, ging het conflict een nieuwe fase in. De Rotterdamse kerken-

Afb. 3 Jacques Joseph van Straaten, koopman en bestuurslid van de Joodse Gemeente Dordrecht tot 1908. Schilderij van H.W. van den Berg, 1936. Gemeentelijke Prentenverzameling Dordrecht.

raad besloot om het echtpaar toch in te schrijven in het ledenregister. Het conflict verlamde de hele gemeente.²⁶ Het ressort wilde zich er graag in mengen, maar voorzitter Polak Daniels was scherp: de vergadering mocht zich wel uitspreken over een conflict tussen een 'buitengemeente' en de opperrabbijn, 'maar spreken over een geschil tussen de gemeente Rotterdam en haren Opperrabbijn, daarvoor is hij absoluut incompetent.'²⁷

Ritter trok als geestelijk leider op religieus gebied uiteindelijk aan het langste eind en de progressieve bestuurders moesten toezien hoe hun ressort uitgroeide tot het

meest strikte van heel Nederland. Op één thema vonden de bestuurders en Ritter elkaar echter: de bestrijding van het opkomende zionisme. De bestuurders beschouwden dat als een aanval op het Nederlandschap van de joden, Ritter als een seculiere ideologie strijdig met het klassieke jodendom.²⁸ Maar waar de zionisten in de grote steden vaak buiten de besturen werden gehouden, wisten ze in de kleinere gemeenten hun slag te slaan. Zo was in 1917 het bestuur van Dordrecht in zionistische handen en werd ook in het ressort geprobeerd om het beleid in joods-nationale richting om te buigen.²⁹

In het debat over de reglementsherziening van het NIK hadden Amsterdam en Utrecht voorgesteld dat leden van de Centrale Commissie, het overkoepelende algemeen bestuur van het NIK, in het bezit dienden te zijn van de Nederlandse nationaliteit. De Dordtse dr. Albert van Raalte (afb. 4) 'acht dit het maken van een onderscheid tussen Joden en Joden in volmaakten strijd met de eenheid van het Joodsche volk en begrijpt niet, waarom men Joden, die niet in de territoriale toevalligheid verkeerden van in Nederland te zijn geboren, van het lidmaatschap der Centrale Commissie meent te mogen uitsluiten.' Van Raalte – van 1926-1928 voorzitter van de Nederlandse Zionistenbond – riep het ressort op om protest aan te teke-

nen bij de NIK-bestuurders. Hij wilde dat uitgesproken werd dat 'in dezen tijd, waarin de nationale beteekenis van het Jodendom meer op den voorgrond is getreden, dergelijke assimilatorische verschijnselen als het advies Amsterdam-Utrecht in ons Kerkgenootschap niet bevorderd mogen worden.' Zijn voorstel werd niet overgenomen, onder meer door verzet van de zelf genaturaliseerde Rotterdamse streng-orthodoxe bestuurder S. Hausdorff.³⁰

Conclusie: een ressort in transitie

Het regionale niveau geeft extra diepte aan de joodse geschiedenis. Naast familienetwerken die vaak sterk regionaal gekleurd waren, kleurde het synagogaal ressort

Afb. 4 Portret van dr. Albert van Raalte, leraar op de HBS te Dordrecht en directeur van de Keuringsdienst van Waren aldaar. Tevens voorzitter van de Nederlandse Zionistenbond. Tekening van F. Rappoport, 1923. Gemeentelijke Prentenverzameling Dordrecht.

de identiteit van Hollandse joden. Elk ressort kende zijn eigen ontwikkeling en elke opperrabbin zette autonoom zijn beleid uit. Met name op het gebied van religieuze ontwikkelingen traden daardoor verschillen aan het licht. De Rotterdamse opperrabbin Ritter wantrouwde openlijk het religieuze gehalte van het ressort Den Haag. Het Amsterdamse ressort was het enige dat vaak over een voltallig rabbinaat beschikte, met naast de opperrabbin nog minimaal twee andere rabbijnen. Bovendien kreeg Amsterdam onder opperrabbin Joseph Hirsch Dünner eveneens een eigen profiel. Verder onderzoek naar regionale diversiteit zal de precieze contouren kunnen aangeven van de verschillen tussen de ressorten Amsterdam, Den Haag en Rotterdam.

De casus van het ressort Rotterdam geeft een comparatief perspectief aan de ontwikkeling van joodse gemeenten in dezelfde regio en laat zien hoe lokale demografische verschuivingen met elkaar verbonden zijn. De neergang van de 'buitengemeenten' betekent de voortgaande groei van de 'hoofdplaats'. Daarnaast wordt zichtbaar hoe de rol van de 'hoofdplaats' vanaf het begin van de eeuw alleen maar toeneemt: de demografische groei wordt omgezet

in politieke munt en het Rotterdamse overwicht in het ressort neemt toe. Het resultaat is dat het ressort vooral het niveau wordt waarop Rotterdam de regio aanstuurt en de 'buitengemeenten' zorgvuldig buiten interne Rotterdamse kwesties gehouden worden. Ook de evaluatie van het functioneren van de opperrabbin, die door alle ressortale gemeenten werd gesalarieerd, werd een exclusief Rotterdamse zaak. Het ressort mocht meebetalen, maar niet meebeslissen.

Het ressort Rotterdam was daarmee in de eerste helft van de 20ste eeuw duidelijk in transitie: van regionale solidariteit naar verdere centralisering rond de hoofdplaats. Ideologische debatten binnen het ressort werden niet op prijs gesteld, de agenda moest zakelijk en functioneel blijven. Ondertussen trokken de ideologische verschuivingen wel hun sporen in het ressort en kwam de toegenomen diversiteit tussen orthodoxe, progressieve en zionistische bestuurders verschillende malen aan het licht. De 'buitengemeenten' bleken ontvankelijker voor zowel orthodoxie als zionisme dan de liberale Rotterdamse elite voor waar wilde hebben.